

Fig. 1. Ydre, set fra sydøst. NE fot. 1979. - *Exterior seen from the south-east.*

GØRLEV KIRKE

LØVE HERRED

Kirken er i Roskildebispens jordebog ansat til to mk.,¹ og sognet talte 1567 48 tiendeydere.² Endnu o. 1666 ansås patronatsretten for kongelig;³ men 30. sept. 1673 blev kirken tilskødet rentemester Henrik Müller, der ejede jordegods i sognet og heraf oprettede hovedgården Ågård. Som følge af stridighederne omkring de Müller'ske godsbesiddelser indtog kronen 1683 patronatsretten, som 12. nov. 1687 skødedes til kammerherre Valdemar Christoffer Gabel.⁴ Sidstnævnte solgte 11. juni 1695 kirketienden til Peder Olufsen Hulegård i Gørlev;⁵ der for sin part ved skøde af 8. juli 1722 afgav rettighederne

til konferensråd Lars Benzon, der året forinden havde erhvervet Ågård.⁶ Herefter lå kirken under Ågård,⁷ indtil overgangen til selveje 1. juni 1914.

Montfund. Ved hovedrestaurationen 1964-66 fandtes i korets, skibets, tårnets og våbenhusets gulve 59 danske (fra Erik Glipping til Frederik VIII) 7 norske (fra Christian V til Frederik IV), 2 fra hertugdømmerne (Johan Adolf: søsling og Karl Frederik: skilling 1713), 1 svensk (Christina: Reval, øre 1649) samt 7 mecklenborgske (Viertelwitten fra 1300'nes slutning, hulpenninge fra 1400'nes begyndelse samt Johan Albrecht: sechsling 1552).⁸

Kirken, der tidligere lå ensomt vest for landsbyen (jfr. fig. 37), er nu beliggende i den vestre udkant af byen, som er betydeligt øget gennem de sidste hundrede år efter anlæggelsen af jernbanen og opkomsten af en række industrier, først og fremmest sukkerfabrikken.

Kirkegården har bevaret gamle grænser mod øst (Kirkevangen) og mod nord, mens den er udvidet i sydlig retning og navnlig mod vest, hvor arealet er øget gentagne gange i løbet af 1900'erne som følge af byens voksende indbyggertal. Etaperne i kirkegårdsudvidelsen indledes tilsyneladende med en regulering og udvidelse, omtalt 1893. 1915⁹ nævnes en udvidelse uden for den eksisterende (vest)mur, som egentlig var tænkt sløjfet. 1936¹⁰ udvides kirkegården atter, og senest - o. 1975 - er tillagt et stort areal i nordvest.¹¹

Kirkegårdens hegn og indgange. Den gamle kirkegårds mure mod øst og nord står hvidtede og teglhængte; afdækningen, der er udadvendt i nord, men indadvendt i øst, består hovedsagelig af vingetegl, bortset fra enkelte hulsten på en mindre strækning i øst. Murene er antagelig middelalderlige, når undtages to korte fornyelser, dels i øst ved indgangen, dels i nordøst. De middelalderlige mure bærer præg af århundreders flikkeri; materialet er forneden marksten, mens de øvre dele hovedsagelig består af store sten. På et stykke af østmuren ikke langt fra nordøsthjørnet ses udvendig to fladbuede nicher, mens muren syd for indgangen har udvendigt savskifte.

Den ældste registrerede udvidelse fra 1893 hegnes mod syd og vest samt nordvest af mure, opført af små gule sten i krydsskifte over kløvstenssokkel og afdækket af udadvendte vingesten. Den store udvidelse mod vest, som er kommet til i flere omgange, indhegnes nu af en mur, hvis form og materialer harmonerer med murene om den foregående udvidelse, og dette gælder tillige indhegningen af det yngste afsnit.

Kirkegården synes tidligere at have haft hovedindgangen i nord, hvor en bevaret låge, antagelig er levn af en (†)portal, hvis køreport anes umiddelbart øst herfor. Lågen er fladbuet med

fals mod kirkegården; for stikkets vedkommende tillige udvendig. Den vandrette kam afdækkes af indadvendte vingesten; sortmalet jerntremmefløj. Den nuværende hovedindgang i øst fra Kirkevangen er i sin udformning antagelig jævngammel med udvidelsen o. 1893. Den består af køreport og fodgængerlåge, lukket af sortmalede jerntremmefløje, ophængt i murede piller. Sidstnævnte er af små gule sten med saddeltage af røde vingetegl. I den gamle kirkegårds sydmur er der øst for ligkapellet brudt en åbning, som lukkes af sortmalede trætræmmelåger. Denne indgang er formentlig etableret o. 1970 i forbindelse med anlæggelsen af parkeringspladsen syd for kirken. Den store vestudvidelse har selvstændig indgang fra Møllevangen i vest gennem en portal, som efterligner den gamle kirkegårds nuværende hovedindgang. Kirkegårdens forskellige afsnit forbindes af muråbninger, af hvilke én i den gamle kirkegårds vestmur ligger aksefast med hovedindgangene og indrammes af tilsvarende portapiller. Den seneste udvidelse har i øst en låge til graverens oplagsplads; den lukkes af sortmalede trætræmmefløje svarende til lågerne mod parkeringspladsen.

To †kirkeriste opgravedes 1666-67.¹²

Bygninger m.m. på kirkegården. Et ligkapel i den gamle kirkegårds sydvestre hjørne er opført og skænket af menigheden 1890. Den nygotiske bygning er af små gule sten og afdækket med røde vingetegl. Et *nødtørftshus* af små gule sten er 1922⁹ bygget op til ligkappellets søndre gavl. - 1870 opførtes et †*aftirædelseslokale* for præsten i en bygning, hvis beliggenhed ikke kendes. Op mod den østre kirkegårdsmur, tæt ved nordøsthjørnet, står en halvtagsbygning af små sten, formentlig et tidligere *sprøjtehus*.

Det brolagte *fortov* omkring kirken afløste 1963-66 en forgænger af betonfliser.

Kirken består af kor og skib foruden levn af et tårn, alt opført som et samlet anlæg, muligvis endnu i 1100'erne. Hertil er i senmiddelalderen føjet fire tilbygninger, hvis nærmere tidsfæstelse og indbyrdes rækkefølge ikke med fuld sikkerhed lader sig fastslå: et kapel i syd (afløser for ældre våbenhus), et nyt større tårn i vest, et

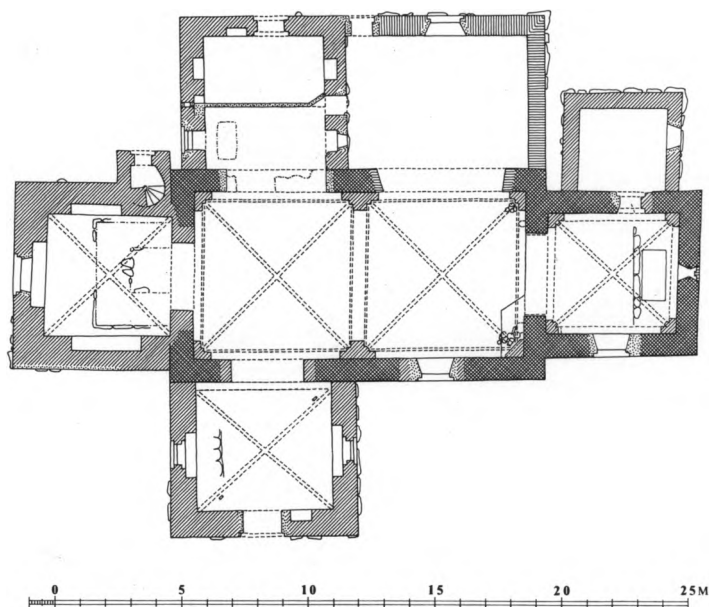

Fig. 2. Plan. 1:300. Målt af C. G. Schultz 1938, suppleret af HS 1964, KdeFL 1965 og tegnet af Marianne Nielsen med revisioner 1984. Signaturforklaring s. 9. - Ground-plan. Key on p. 9.

våbenhus mod nord og endelig et sakristi ved korets nordside. En »korsarm« på skibets nordside er eftermiddelalderlig og synes opført 1650. Orienteringen afviger betydeligt mod syd.

Den romanske stenkirke er opført af *rå* og *kløvet marksten*, iblandet flint og enkelte *frådsten*. Materialet er lagt i nogenlunde regelmæssige skifter af vekslende højde mellem store hjørnekvadre. Hvor oprindelig murbehandling lader sig iagttage, er der skødesløs kvaderridsning i den udglattede fugemørtel, både ud- og indvendig. Herover dækkes ydermurene af et grovkornet pudslag, mens der indvendig iagttages en finere, stedvis næsten glittet puds, som tillige dækker taggavlene (jfr. fig. 4). Ved korets og skibets sydøstre hjørner andrager murhøjden henholdsvis 4,4 og 4,6 m, målt mellem fortov og falsgesimsens underside.

Døre og vinduer. Syddøren forsvandt allerede i middelalderen ved kapellets opførelse, mens *†norddøren* var bevaret indtil o. 1926, da den elimineredes ved indsættelse af en bred arkade mod våbenhusets søndre del, der udskiltes som orgelpulpitur. Døren kendes dog gennem be-

skrivelser, tegning, ligesom den præcise plads påvist ved udgravning under kirkens seneste hovedrestauration 1965 (jfr. fig. 2). Heraf fremgår, at døren var rundbuet med glathugget *†tympanon* af granit i den ydre, snævrere åbning, hvis stik var sat af frådsten; den bredere indre niche synes også at have haft rundbuet afdækning, hvilket ikke er almindeligt.¹³

Af oprindelige vinduer ses nu kun korets østvindue, blændet med marksten i ydre murflugt. Her måler det ca. 110x65 cm, mens den indvendige åbning andrager 130x70 cm. Lysningen, hvori aftryk efter *†vinduesramme*, måler ca. 85x32 cm og sidder ca. 40 cm fra indre murflugt. Endnu anes omrids af det tilmurede nordvindue i koret.

Indre. Den anselige *korbue* er bevaret med *kragbånd*, hvis underside er affaset; oversiden er 170 cm over korets gulv. De forsvundne *†bjælkelofter* har afsat sig spor i begge afsnit. Således synes korets loftsbjælker ifølge aftryk på triumfgavlen at have hvilet på flankemurenes krone. I skibet har bjælkerne derimod været indbygget i selve murkronen, hvor rester af de afhuggede bjælker endnu sidder på plads over

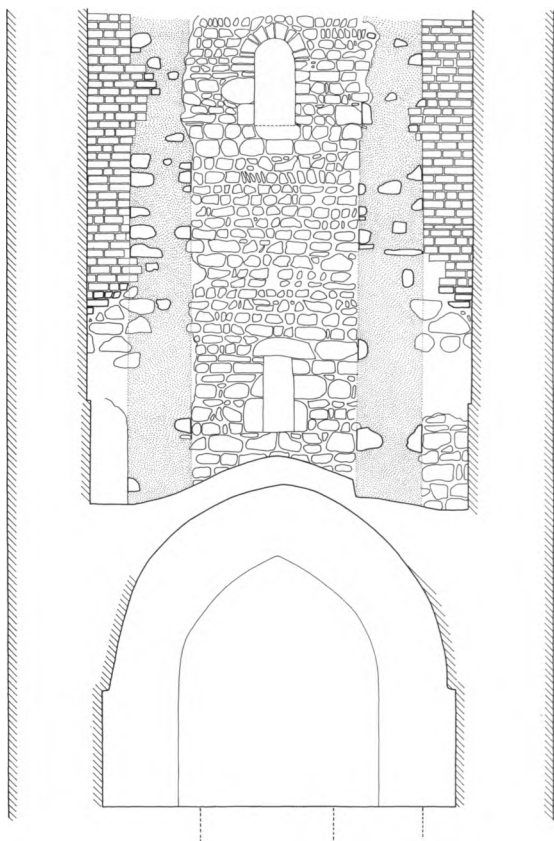

Fig. 3. Tværnsnit i tårnet, set mod skibets gavl med rester af (†)romansk tårn, jfr. fig. 4 og 5 (s. 1184). 1:100. Målt af HeJ og tegnet af Marianne Nielsen 1984. - Cross-section of the tower, looking towards the nave gable with the remains of the Romanesque (†)tower, cf. figs- 4 & 5.

en ca. 10 cm høj rem, der er synlig i murflugten (jfr. fig. 10). Bjælkernes højde svinger mellem 22 og 27 cm, bredden mellem 18 og 20 cm; de er lagt med en indbyrdes akseafstand på ca. 85 cm. Da vægpudsen strækker sig op mellem bjælkerne, må brædderne have ligget på disses overside.

Såvel korets som skibets taggavle er bevaret og viser, at kirkens oprindelige tage har haft mindre stejl rejsning. I korgavlens top ses en lysåbning af form som et græsk kors, senere tilmuret nær ydre murflugt. Også triumfgavlen har haft en nu blændet lysåbning. Den fremtræder rektangulær, tilsyneladende noget ændret. Fra korloftet er to rækker firkantede

bomhuller synlige i begge gavle; triumfgavlens øvre sæt er skråt udadrettede.

(†)Tårn. Ved udgravning 1964 i tårnummets gulv påvistes fundamenter til det usædvanlig smalle, kvadratiske tårn, hvis østmur med store hjørnekvadre hæver sig over skibets vestgavl (jfr. fig. 3-5) og således er bevaret som en del af det sengotiske tårn.¹⁴ Fra sidstnævntes mellemstokværk ses endvidere rester af den romanske forgængers ca. 85 cm brede flankemure. Forbindelsen mellem skibets loft og tårnets første etage er sket gennem en rektangulær åbning, ca. 80x42 cm, som afdækkes af monolit, og hvis bund ligger i højde med skibets forsvundne bjælkeloft. Ca. 1 m over denne åbning iagttages en let tilbagerykning i murflugten, som muligvis antyder en stokværksadskillelse på dette sted. Endvidere er det østre glamhul bevaret, og fra skibets loft ses, at det har åbnet sig umiddelbart over den oprindelige tagryg. Den rundbuede åbning har lige gennemløbende sider, og stikket er sat af råtkildannede mark-

Fig. 4. Udsnit af det oprindelige (†)tårns østmur, set fra skibets loft. Bemærk nordøsthjørnets kvadre og aftryk efter skibets tag, markeret af murpudsen inden for de skrå tagflader (s. 1184). HJ fot. 1984. - Detail of the east wall of the original (†)tower seen from the loft of the nave. Note the ash-lars of the north-east corner, and traces of the pitch of the nave's original roof indicated by the plaster.

sten. Åbningen måler ca. 113x55 cm, og bunden ligger i højde med et let tilbagespring i muren, som kan repræsentere endnu en etagedeling. Det romanske tårn må inden opførelsen af det nuværende have fået nye taggavle af munkesten. En rest af østgavlen med udvendigt savskifte i tagfoden står således endnu synlig umiddelbart under det nuværende tårns glamhul (jfr. fig. 1).

Ændringer og tilføjelser. Korets og skibets *hvælv*, som ikke er samtidige, kan være indbygget allerede i 1300'rne. Korhvælvet har spidse, helstens skjoldbuer, der i lighed med halvstensribberne er ført helt ned til gulvet uden vederlagsmarkering - et træk, som genfindes ved en mindre gruppe sjællandske *hvælv*.¹⁵ Skibets to *hvælv*fag hviler på falsede vægpiller med kragbånd, bestående af skråkant over vulst, skilt af glat skifte. De spidse skjoldbuer er helstens, gjordbuen ca. 53 cm bred, og begge led kantes af en lille vulst ved kappernes fødselslinjer; ribberne er halvstens, og der er halvstens overribber. Endvidere bemærkes, at kapperne forneden nærmest lommerne har halvstens forstærkning.

I forbindelse med *hvælv*slagningen har korets flankemure fået en forhøjelse på seks til syv skifter munkesten, hvoraf de tre øverste er trinvis udkragede binderskifter. Fra sakristiets loft ses, at forhøjelsen har stået hvidtet inden tilbygningens opførelse. Skibets flankemure har ikke nogen egentlig forhøjelse, hvorimod alle tre taggavle har fået kamme med stejlere rejsning; i triumfgavlen indsattes desuden en ny lysåbning af form som latinsk kors.

Sydsidens *våbenhus* er opført som en kombination af kapel og våbenhus. Det er formentlig rejst i 1400'rnas anden halvdel som afløser for en mindre tilbygning, hvis vestre flankemur delvis er påvist ved udgravning (jfr. fig. 2). Tilbygningen kaldes 1663¹² søndre kapel og er antagelig identisk med det kapel, der 1848¹⁶ tjente som materialhus. Senere i århundredet er denne funktion overgået til nordsidens våbenhus og hovedindgangen i stedet forlagt til kapellet.

Materialet er munkesten i munkeskifte over markstenssylv. Flankemurene afsluttes af fals-

Fig. 5. Østsiden og den afbrudte nordmur af oprindeligt (†)tårn, set fra mellemstokværket i det gotiske tårn (s. 1184). HS fot. 1983. - East side and the severed north wall of the original (†)tower seen from the second storey of the Gothic tower.

gesims, og taggavlen prydes under de ni kamtakker af et tilsvarende antal spidsbuede højblændinger, af hvilke den midterste er en anelse smallere og forsynet med firkantet lysglug. Begge flankemure har et fladbuet, ud- og indvendigt falset vindue, hvis form er noget ændret ved indsættelse af sprossedelte trævinduer. Vestvinduet ydre åbning har desuden ved senere ommuring fået kurvehanksbuet form. Også gavlen har haft et fladbuet vindue, hvis vanger og stik endnu står synlige. Vinduet var både smallere og lavere end flankemurenes af hensyn til en døråbning, hvis vestre vange med ansats til fladbuet stik endnu ses i det indre, umiddelbart vest for den nuværende dør. Sidstnævnte er en høj, snarest kurvehanksbuet åbning, der stammer fra 1954, da man foretog en ensidig udvidelse af en smallere, rundbuet dør, formentlig indmuret i 1800'rne.

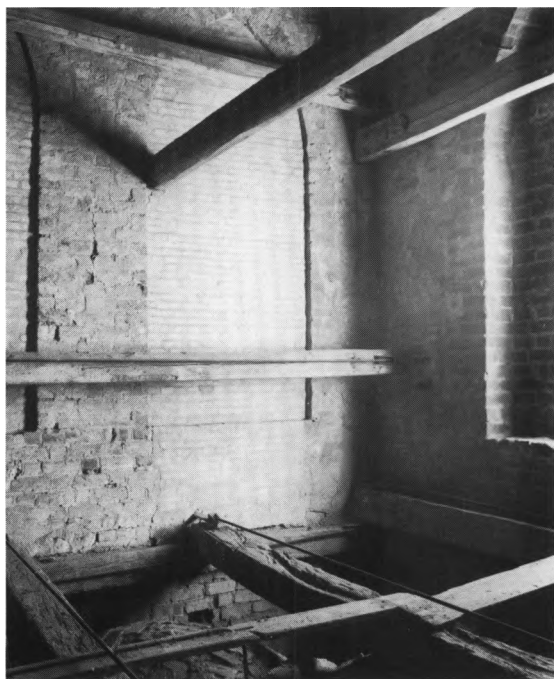

Fig. 6. Mellemstokværket i det gotiske tårn, set mod sydvest (s. 1186). HJ fot. 1984. - Second storey of the Gothic tower to the south-west.

Fig. 7. Mellemstokværket i det gotiske tårn med gulvbjælker over tårnrummets hvælv (s. 1186). HJ fot. 1984. - Second storey of the Gothic tower with beams for floorboards above the vault over the tower chamber.

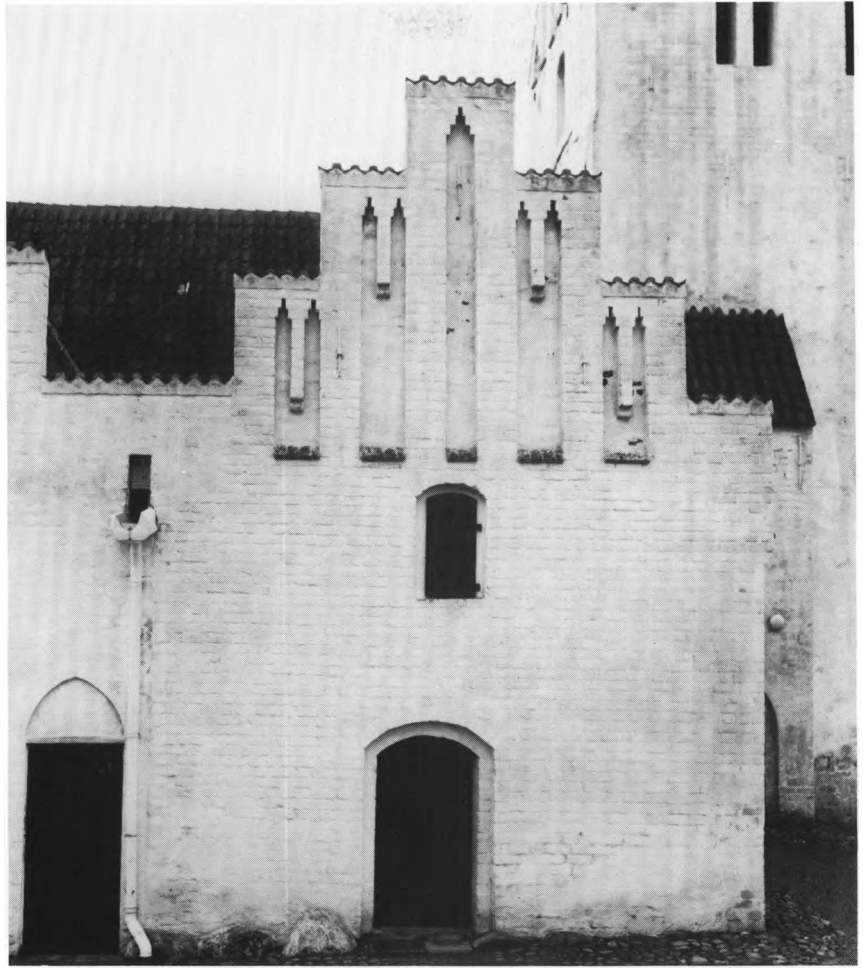
Våbenhuset, der åbner sig mod skibet med en bred, spidsbuet arkade, overdækkes af samtidigt hvælv. Det hviler på forlæg samt en spids, helstens skjoldbue mod skibets sydmur. Ribberne er halvtstens, og i en række af sviklerne ses små, rektangulære spygat; lette overribber med trinkamme. Flankemurenes vindue indrammes af spidsbuet spareblænding, og i sydvæggen, øst for døren, ses en mindre fladbuet niche.

Tårnet, der formentlig stammer fra omtrent samme tid som sydkapellet, er opført af muren, iblandet enkelte skifter af marksten, fortrinsvis i bygningens nedre del. Indtil mellemstokværket er teglstenene lagt i munkeskifte, hvorefter skiftetegningen ændres til vendisk forbandt. Tårnrummet åbner sig mod skibet i en spidsbuet arkade og overdækkes af et samtidigt hvælv, der har halvtstens ribber og hviler på murforlæg; overribberne er halvtstens forinden, lette foroven. Væggene brydes af spidsbuede spareblændinger, af hvilke den vestre indrammer et vindue, hvis ydre spidsbuede og faldede stik er bevaret, mens den smigede åbning mod det indre er en ændring, antagelig samtidig med indsættelsen af støbejernsrammen 1863-64.

Det samtidige trappehus med halvttag har fladbuet underdør, indrammet af spidsbuet spejl. Den giver adgang til en muret spindel med loft af fladbuede binderstik, som udmunder ved fladbuet overdør. Det anselige mellemstokværk, hvis bjælker¹⁷ til et gulv umiddelbart over hvælvet er bevaret (jfr. fig. 6, 7), har i vest en fladbuet luge, indrammet af spidsbuet spejl mod det ydre. Lugen, der har lettet en eventuel benyttelse af rummet som lagerplads, åbner sig mod det indre i en spidsbuet spareblænding. I hver af de tilstødende mure er der to, som ved de omfattende stabiliseringsarbejder 1963f. er udmuret med små sten næsten helt til murflugten. En rektangulær lyssprække i nordmurens vestre spareblænding er respekteret ved tilmuringen og står ligeledes fortsat åben mod det ydre.

Klokkestokværket har glanhuller til alle fire verdenshjørner, et i øst og vest, to mod de øv-

Fig. 8. Nordre våbenhus (s. 1187). HS fot. 1984. - North porch.

rige sider. Formen er let varieret, idet den østre, nordøstre og sydvestre åbning udgøres af to tætsiddende, rundbuede huller, der både ud- og indvendig omslutes af fladbuet blænding. De resterende åbninger er fladbuede med ydre spejl af tilsvarende form. De underdeles af en pille, der formentlig er sekundær, omend muret af store sten. Flankemurene afsluttes med falsgesimser, og de øst-vestvendte taggavle smykkes af syv højblændinger, hvis spidsbuede afdækning, som endnu anes, er borttaget ved ommuring af kammene og fjernelse af kamtakkerne. Også toptinderne og midterblændingernes fladbuede afdækning stammer fra en reparation. De store, delvis skråtstillede bomhuller ved gavlfoden er gennemløbende og beregnet til udrigning af stilladser ved reparation og kalkning; gennem den fladbuede luge («kalke-

luge») i vestgavlens midterblænding har man kunnet betjene stilladserne.

Nordsidens *våbenhus* (fig. 8), der har styrtrumsloft, stammer formentlig fra 1500'ernes første årtier. Materialet er munkesten i munke-skifte, hvilende på en syld af delvis rejste marksten. Den synlige vestre flankemur har falsgesims, og gavlen krones af seks (oprindelig syv) kamtakker. Herunder fem høj blændinger, af hvilke den midterste er smallere end de flankerende, hvis afdækning - ligeledes trappeformet - er tvedelt og samlet på hængestav med aftrap-pet konsol. Indgangsdøren i gavlen er fladbuet og falset til begge sider. Herover sidder lugen til styrtrumsloftet; den har samme udformning som døråbningen og strækker sig helt op i gavltrekanten. I vestmuren ses en rektangulær lyssprække, nu tilmuret og omdannet ved ind-

Fig. 9. Ydre, set fra nordøst. EM fot. 1938. - *Exterior seen from the north-east.*

muring af hulsten i sålen, hvorved den får karakter af spygat. Det indre, som nu er stærkt ændret i forbindelse med installeringen af varmeanlæg og udskillelsen af rummets søndre del, har i hver af flankemurene haft tre fladbuede nicher, foruden endnu en i nordvæggen, vest for døren. - En muret *†kalkkule* i sydvesthjørnet (jfr. fig. 2) påvistes 1965 ved guldundersøgelserne i forbindelse med hovedrestaurationen.¹⁸

Sakristiet ved korets nordside er den yngste af kirkens middelalderlige tilbygninger, formentlig opført o. 1550. Materialet er munkesten i munkeskifte over markstenssyld; enkelte bæltter af marksten er desuden synlige i gavlen. Flankemurene har falsgesimser, og taggavlen kronet af syv, let brynede kamtakker, hvorun-

der fem høj blændinger, alle med trappestik. Midterblændingen deles af kvartstensstav på en akavet måde; i fodlinjen et savskifte. Døren til koret er en retkantet åbning med plankeafdækning. I øst er vangen falset, i vest derimod kun mod selve sakristiet, idet der mod koret er en smiget vange, som følger vinduessmigen fra det romanske vindue ovenover. Døråbningens uregelmæssige form kan skyldes et indgreb 1667,¹² hvorved åbningen forstørredes. Rummet belyses gennem et spidsbuet vindue i øst, hvis form og støbejernssprosser formentlig stammer fra hovedrestaurationen 1863-64.

Nordsidens østre *kapel* er en eftermiddelalderlig tilbygning, svarende til de »korsarme«, som florerer fra 1500'erne og lige frem til vor tid.¹⁹ Bygningen nævnes med sikkerhed 1671,

da blyrenderne mellem våbenhuset og kapellet skulle repareres, muligvis allerede 1664, da tilsvarende reparation skulle foretages mellem våbenhuset og det »nye sakristi«!¹² 1755²⁰ kaldes tilbygningen »den nye kirke« og antoges opført 1650 ifølge årstal på kirken, muligvis i jernankre på kapellets oprindelige taggavl. 1831²¹ tales om »korskirken«.

Bygningen er opført som en pendant til våbenhuset, hvis østre flankemur er fælles for de to bygninger. Materialet er store sten i krydskifte over en syld af marksten. Den selvstændige østre flankemur krones af falsgesims, og i gavlen er bevaret vanger og stik til det oprindelige, kurvehanksbuede vindue, som formindskedes og fik spidsbuet form ved hovedrestaurationen 1863-64.

Den kamtakke gavl med syv høj blændinger, afdækket af trappestik, er udformet i analogi med den middelalderlige våbenhusgavl ud fra ønsket om at betone karakteren af to tvillingebygninger. Såvel murtekniske som stilistiske forhold tyder imidlertid på, at gavlen er helt ombygget, muligvis ved en restaurering i 1800'rne: Fra loftsrummet ses, at gavlen er opført af genanvendte mursten i rodet skiftegang; endvidere er 1600'nes kamtakke gavle sædvanligvis glatte.²² I forbindelse med etableringen af den stærkt fremspringende skotrende (med egetræstud) mellem de to tilbygninger fjernede man våbenhusets østligste kamtak; en lignende »fælles« kamtak er imidlertid atter opsat ved restaureringen 1963-66 (jfr. fig. 8), da skotrenden og dens tud blev istandsat.

Korsarmens indre, der åbner sig mod skibet gennem en bred, kurvehanksbuet arkade, har bjælkeloft, der i sin nuværende skikkelse stammer fra 1963-66.²³ Døren mod det ydre, retkantet under spidsbuet spejl, er indsat i 1800'nes slutning, muligvis ved restaureringen 1864, og rimeligvis som følge af beslutningen om at blænde døren mellem det gamle våbenhus i nord og skibet.

Eftermiddelalderlige reparationer og ændringer. Bevarede regnskaber fra tiåret 1661-71¹² giver indtryk af omfanget af vedligeholdelsesarbejder og ændringer på et tidspunkt, da kirken

endnu tilhørte kronen. Således foretoges 1663-65 diverse småflikkerier på såvel kirken som dens tilbygninger, - arbejder, der i hvert fald delvis udførtes af en muremester fra København, Anders Anderssen. Allerede 1666 indgik kirken kontrakt med Anders og Mads muremester, Slagelse, og med Jens snedker, Kalundborg, om diverse arbejder, der tilsammen må betegnes som en hovedrestauration. Således forstørredes vinduerne ved altret og navnlig ved prædikestolen (d.e. i sydsiden af kor og skib) samt i sakristiet. Ligeledes ombyggede og udvidede man åbningerne i den søndre kirkedør foruden mellem kor og sakristi. Endelig hvidtedes kirken, og dens indre blev dekoreret (jfr. †kalkmalerier).

Nye hovedreparationer gennemførtes 1816²⁴ og 1837;²⁵ førstnævnte angik såvel ydre som indre, sidstnævnte kun murværket; men herudover er arbejderne ikke specificeret. Noget fyldigere oplysninger haves om hovedrestaurationen 1863-64.²⁵ Ved denne lejlighed indsattes spidsbuede støbejernsvinduer, gulvene fornyedes (bræddegulv i sakristiet), trælofternes underside gipsedes og tagværkerne renoveredes.

Hundrede år efter underkastedes kirken på ny en hovedindsættelse 1963-66 (arkitekt V. Hardie-Fischer). Arbejderne indledtes med sikring af tårnet, hvis fundamenter understøttes, mens selve murværket repareredes ved skalmuring, udmuring af spareblændinger m.m.

Gulve. I selve kirken sænkedes gulvniveauet, hvorved der kunne etableres et trin fra skibet op til koret. I kor, skib og tårn samt sakristi, korsarm og våbenhus lagde man herefter nye gulve af kvadratiske gulstensfliser, delvis materialer, som genanvendtes fra det tidligere gulv. I forbindelse med afgravningen forud for etableringen af de nye gulve blev der 1965 foruden en række forskellige løsfund²⁶ konstateret levn af mindst to ældre gulve, af hvilke det ældste antagelig var oprindeligt: 1) Gulv af flade stenheller i korets sydøstre hjørne dannede belægning af et hævet podium, østligst i koret. Forkanten eller trinnet op til dette podium var ligeledes delvis bevaret ca. 165 cm vest for korets

Fig. 10-11. Detaljer af skibets loft og tagværk. 10. Murkrone i nord med ender af oprindelige loftsbjælker, som afsavedes ved hvælvs-lagning (s. 1184). 11. Foden af det gotiske tagværks spær med stregnummerering ved samlingerne på østsiden (s. 1190). HJ fot. 1984. - Details of the nave loft and roof construction.

10. Crown of the wall to the north revealing the ends of the original beams, sawn off when the vaults were put up.

11. Lower ends of the Gothic rafters, numbered with strokes at the joints on the east side.

østvæg (jfr. fig. 2). Podiet lå ca. 130 cm under et vandret niveau i højde med oversiden af kragbåndene til skibets hvælv. Ud for den midterste af disse hvælvpiller i nord påtraf man en lignende stenhelle, formentlig hidrørende fra skibets samtidige gulv, som da har ligget ca. 50 cm lavere end korets alterforhøjning. 2) Gulv af teglsten (27x13,2 cm) konstateredes i skibet, ca. 30 cm over det ældste gulv. Gulvet er snarest eftermiddelalderligt, og det skal nævnes, at man 1669¹² ønskede gulvet i kirken og sakristiet »anlagt med sten«.

Tagværker. Skibet har i hovedsagen bevaret et egetagværk af krydsbåndstype, som formentlig er jævngammelt med hvælvs-lagningen. Det omhyggeligt sammenbladede og for-naglede tagværk (jfr. fig. 11) har dobbelt lag hanebånd, og de lodrette spærstivere, der er kæmmet ned over spærfødderne, har hulkantet affasning (jfr. fig. 10); de 15 fag er nummereret fra øst mod vest med indhuggede streger. Sømrester og forskellige udskæringer viser, at hovedparten af hanebåndene er genanvendt tømmer, antagelig fra det ældre tagværk. Ved restaureringer i nyere tid, senest 1963-66 er tagværket fornyet ved udskiftning af hovedparten af krydsbåndene samt en række spær. Sakristiet har ligeledes tagværk af eg, med enkelt lag hanebånd og skrå spærstivere. De øvrige afsnit har derimod nyere fyrretræstagværker, dog er korets vestligste spærfag af eg med dobbelt lag hanebånd og udstemning til lodret spærstiver.

Kirken står nu hvidkalket med tage af røde vingetegl. For vinduernes vedkommende præges den helt af restaureringen 1864, mens den i det indre står uændret efter seneste istandsættelse 1963-66.

Opvarmning. Kakkelovn var formentlig opstillet engang i 1800'ernes sidste fjerdedel, og blev 1909 fornyet.⁹ 1924 installeredes et lavtryksdampanlæg med fyrrkælder under den nordre del af nordsidens våbenhus, der samtidig afskilredes. Ved seneste restaurering er dette anlæg erstattet af et vandopvarmet, tilsluttet byens varmekværk.

Glasmaleri. En glasmosaik, forestillende Kristi dåb og udført af Ingolf Røjebæk, er 1966

Fig. 12. Indre, set mod vest. NE fot. 1979. - *Interior to the west,*

indsat i korsarmens nordvindue. - Ved gulvenes afgravning 1965 fandtes seks fragmenter af rudeglas (D nr. 3725/1966), hvoraf de fire var af klart, grønligt glas.

KALKMALERIER

Under kalkning i søndre våbenhus stødte man 1921 på kalkmalerier. Fundet undersøgtes samme år af Kai Uldall, der påviste rester af en eftermiddelalderlig dekoration over hvælvet sengotiske udmaling, som foreløbig kun delvis blev fremdraget. En fuldstændig afdækning samt restaurering gennemførtes 1923 ved maler N. Rich. Rasmussen, der tillige fandt malerispor på skibets østlige hvælv. Samme år under-

søgte konservator Eigil Rothe en senromansk udsmykning af korbuens underside. Den endelige restaurering af dette fund foretog Rothe 1928, og samtidig hermed overhvidtedes skibets gotiske hvælvsmaleri, der i de mellemliggende år havde stået fremme. - Som afslutning på den store restaurering i 1960'erne udførte konservator Knud Simonsen omkring årsskiftet 1967-68 en afrensning og konservering af såvel korbuens som våbenhusets malerier.

1) O. 1250. På *korbuens underside* er bevaret en senromansk udsmykning bestående af topmedaljon med Kristusfremstilling, flankeret af to stifterbilleder.²⁷ Medaljonen (jfr. fig. 12) viser brystbilledet af en skæglos, velsignende Kristus, der støtter venstre hånd på en bog. Fra

Kristus udgår skriftbånd (nu indskriftløse) mod de to stående stiftere, der antagelig forestiller en lokal jorddrot og hans ægtefælle, hvadenten der er tale om »historiske« billeder af kirkens grundlæggere eller samtidige donatorer.²⁸ Manden (syd) frembærer en kirkemodel (fig. 14), der med sine vestlige tvillingtårne og tværskib eller kortårne ikke har nogen ydre lighed med det beskedne romanske gudshus i Gørlev. Hustruen (nord) holder i sin højre hånd genstande, der tilsyneladende fejlagtigt er tolket som en messesærk til kirkens prydelser (sml. fig. 13a med 13b).

Kvinden har over sin fodsides kjortel en kappe, muligvis med hætte, der er trukket op - en mere nærliggende tolkning end det selvstændige hovedlin, restaurator har fremmanet.

Manden er ikklædt en kort kjortel af rigt mønstret klæde, hvorover en kappe af tilsvarende længde. Strømperne er tvedelte, og på fødderne bæres spidse sko. Som hovedbeklædning en hue med opkræmmede kant, og ved hans venstre side hænger det store sværd.

Billederne indrammes langs kanterne af ornamentale borter, hvis motiver er henholdsvis rankeslyng (mod øst) og degenererede hjertepalmetter (mod vest). Under manden løber et rudemønstret felt.

Malerierne er udført på et jævnt, glittet pudslag, der tydeligvis var hvidt forud for bemalingen. Figurenes baggrund, der står okkergrøn, har været lys mønje med gråsorte randstriber. Karnationen umodellet, lys kødfarve. Kristi glorie er hvid med brunrødt kors.

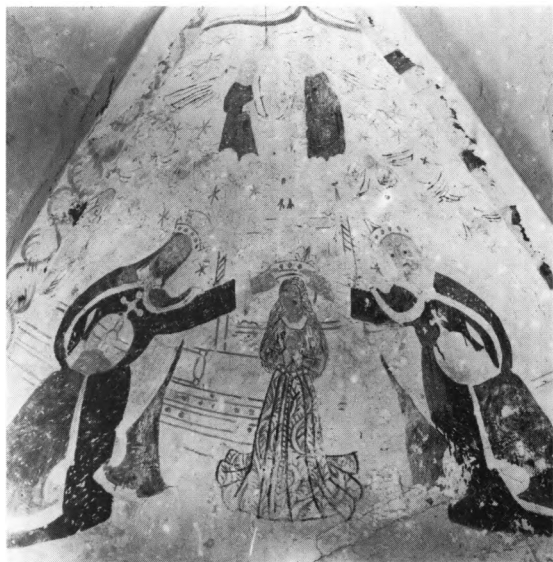
Fig. 13-14. Stiftere. Kalkmaleri fra o. 1250 på korbuens underside (s. 1191). 13a. Hustru med offergave, der af restaurator er tolket som messeskjorte. Buens nordre halvdel. NE fot. 1979. 13b. Fremstillingen af hustruen inden restaurering. E. Rothe fot. 1923. 14. Manden, som frembærer kirkemodel. Detalje af maleriet på buens søndre halvdel. NE fot. 1979. - 13-14. Donors. Murals c. 1250 on the soffit of the chancel arch. 13a. Wife with gift, interpreted as an alb by the restorer. Northern half of the soffit. 13b. The figure of the wife prior to restoration. 14. Husband presenting a model of the church. Detail of the mural on the southern half of the soffit.

Mandens kjortel rødbrun med mønster i gulokker og mønje, kappen lysere rødlig med rødbrun bræmme, og hoserne, der synes at have været mønstrede som kjortlen, var tvefarvede i lyserødt og gulokker; skoene sorte. Kvinden er helt i hvidt med mønjerøde sko, en farve der også benyttes til foldekast og andre detaljer (kraven). De ornamentale kantborter har oprindeligt haft sort bund.

2) O. 1500-25 har en mester, som også kendes fra Sæby²⁹ (s. 910f.) udsmykket hvælv og dele af væggene i sydsidens kombinerede våbenhus-kapel. Emnerne for billedudsmyknin-gen er hovedsagelig hentet fra Kristi lidelseshistorie, hvortil kommer to Mariabilleder. Hver af de fire kapper rummer en større scene, mens to mindre billeder udfylder sviklerne og væggenes øvre del.

Østkappens hovedscene (fig. 16b) viser Marias himmelkroning. Kristi moder, der er iklædt en fornem kjortel med månesegl, holder hænderne samlet i bøn, mens sønnen ved hendes højre side samt Gud Fader kroner hende. Oprindeligt har hun haft glorie som de to øvrige hovedpersoner. Dette attribut forsvandt imidlertid ved restaureringen, der ydermere eliminerede sporene efter en stor fælles tronstol³⁰ med fialespir (jfr. fig. 16a) af samme type, som kendes fra Sæby (jfr. s. 911, fig. 20). Over kroningsceremonien svæver i skyerne Helligånds-

duen, flankeret af tilbedende engle samt to stående harpespillende. Under Himmelkroningen løber et minuskelskriftbånd, der i sin nuværende, restaurerede skikkelse læses således: »Ave reg(i)na celoru(m) gracia plena d(omi)n(u)s te cu(m) O Maria flos virginu(m)« (Hil dig, du nådefulde Himmeldronning. Herren være med dig. O Maria, jomfruers pryð).

Billedet i søndre svikkel viser den kjortelklædte Kristus (med korsglorie), der af soldaterne føres for Herodes eller Pilatus? (fig. 20). Fyrsten sidder med krydsede ben på en tronstol og holder scepter i højre hånd.

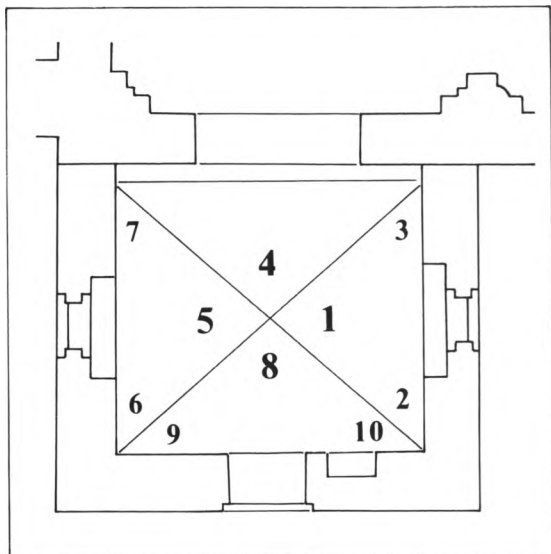

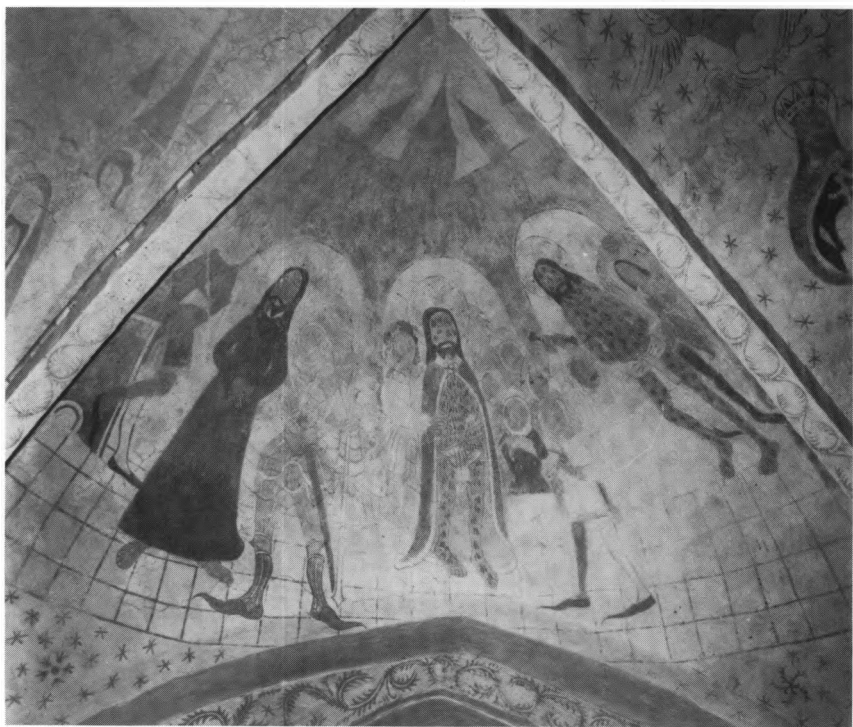
Fig. 15. Skematisk plan over kalkmalerier fra o. 1500-25 i søndre våbenhus (s. 1194f.). 1. Marias himmelkroning. 2. Kristus føres for Herodes eller Pilatus? 3. Tornekroningen. 4. Tre scener i Pilatus' palads: Kristus føres for landshøvdingen, fremvises for folket (Ecce Homo) og hudflettes. 5. Korsegangen. 6. Scener af Marias liv? 7. Oprindeligt fremstilling forsvundet og erstattet af restaurators egen tilføjelse (datering). 8. Korsfæstelsen. 9. Kristus i Getsemane. 10. Tilfangetagelsen. - *Diagram of the murals c. 1500-25 in the south porch. 1. The Coronation of the Virgin. 2. Christ Before Herod or Pilate?. 3. Christ Crowned with Thorns. 4. Three scenes from the palace of Pontius Pilate: Christ before Pilate, Ecce Homo, and the Flagellation. 5. The Bearing of the Cross. 6. Scenes from the Life of the Virgin Mary? 7. Original representation lost and replaced by the restorer's additions (dating). 8. The Crucifixion. 9. The Agony in the Garden. 10. The Capture of Christ.*

Fig. 16a-b. Marias himmelkroning. Kalkmaleri fra o. 1500-25 på østre hvælvkappe i søndre våbenhus (s. 1194). a. Inden restaurering. Kai Uldall fot. 1921. b. Efter restaurering. NE fot. 1979. - *The Coronation of the Virgin. Mural c. 1500-25 on the east cell of the vault in the south porch, a. Prior to restoration, b. After being restored.*

Fig. 17. Tre scener i Pilatus' palads: Kristus føres for landshøvdingen, vises for folket (Ecce Homo) og hudflettes. Kalkmaleri fra o. 1500-25 på nordre hvælvkappe i sydsidens våbenhus (s. 1195). NE fot. 1979.

- *Three scenes from Pontius Pilate's palace: Christ Before Pilate, Ecce Homo, and the Flagellation. Murals c. 1500-25 on the north cell of the vault in the south porch.*

I nordre svikkel (fig. 19) følger Tornekroningen. To bødler presser tornekronen fast med korslagte stave, mens to andre håner Frelseren. Af disse har den ene narrehue, mens den anden knælende rækker Kristus rørsceptret som tegn på hans påståede kongeværdighed.

Nordkappen (fig. 17) udfyldes alene af ét

stort billede, som viser tre episoder af begivenhederne i Pilatus' palads. Vestligst Kristus, der føres frem for Pilatus af en harniskklædt kriger. Landshøvdingen troner med scepter og indtager samme karakteristiske benstilling som tidligere Herodes. Østligst fremstilles Hudflettelsen, mens det midterste må opfattes som Ecce

Fig. 18. Scene af Marias liv? Kalkmaleri fra o. 1500-25 i søndre våbenhus på vestvæggens søndre del og tilhørende hvælsvikkel (s. 1196). NE fot. 1979. - *Scene from the Life of the Virgin Mary? Mural c. 1500-25 on the south part of the west wall in the south porch, and corresponding vault spandrel.*

Homo: Kristus fremvises for folkemængden, kun iført en kappe over sin halvnøgne, blodplettede krop. De tre optrin udspilles indendørs som på en scene, hvis gulv er et helt uperspektivisk flisegulv (sml. fig. 20, s. 911). Baggrundskulissen, der repræsenterer Pilatus' palads med dets tårne, har tre store arkader, som bl.a. tjener til at skille de enkelte optrin fra hinanden.

Det store billede i vestkappen, hvis bevaringstilstand var dårligst, viser Korsbæringen. Centrum er Kristus, der knælende er segnet under vægten af korset, hvis lodrette arm dog holdes af Simon af Kyrene. Foran Kristus ses en stor harniskklædt kriger, der vender sig for

at hale ham videre. Forrest i processionen er vist de to halvnøgne røvere - et ikke almindeligt led i denne fremstilling.³¹ Modsat - nordligst i billedet - ses Jerusalems port med den bedende Maria, der følger efter sønnen.

Billedet i søndre svikkel (fig. 18) fandtes i dårlig tilstand, hvorfor bestemmelsen er behæftet med stor usikkerhed. Det synes dog sikkert, at fremstillingen omfatter en kronet Maria, tronende på et højsæde med det nøgne Jesusbarn på skødet. På tronsædet ved siden af Jesus er et kjortelklædt barn med glorie, og bag stolen står en turbanklædt person med hænderne i bedestilling. Muligvis forestiller de to sidstnævnte Elisabeth, der med sønnen Johannes aflægger besøg hos Maria og Jesus. Minuskelsskriftbåndet over Jesus lader sig ikke læse. Under denne fremstilling ses to stående, glorieprydede skikkelser, begge kjortelklædte, den ene en kvinde med langt, gult hår. Personerne synes at række hinanden en genstand.

I den nordre svikkel fandtes ifølge maler Rasmussen »helt ubestemmelige rester af male-ri, som overhovedet ikke kunne udformes og ligeledes rester af et skriftbånd i ligeså håbløs forfatning«. Her har Rasmussen i samarbejde med Rothe? i stedet malet et skriftbånd med følgende ordlyd i minuskler: »An(n)o mcdlxxiv t(u)nc picturæ h(u)u)s capellæ pe(r)-fectæ fueru(n)t« (i året 1474 fuldførtes malerierne i dette kapel) - et falsum, som hidtil er blevet godtaget.³²

Sydkappens hovedscene viser Korsfæstelsen. I midten Kristus på korset (med den traditionelle påskrift »INRI«), flankeret af de to røvere, som hænger i bagbundne arme. Den gode røver ved Kristi højre side får sin sjæl - en lille nøgen menneskeskikkelse - frelst af en engel, mens den ondes tilfalder djævelen. Ved korsets fod ses følgende persongrupper: Den blinde Longinus, der sammen med en hjælper støder lansen i Kristi højre side, dernæst Maria omgivet af to kvinder og endelig en gruppe krigere, af hvilke den forreste må være den romerske hovedsmand.

I vestre svikkel er bevaret levn af Bønnen i Getsemane. Tydeligt ses den knælende Kristus

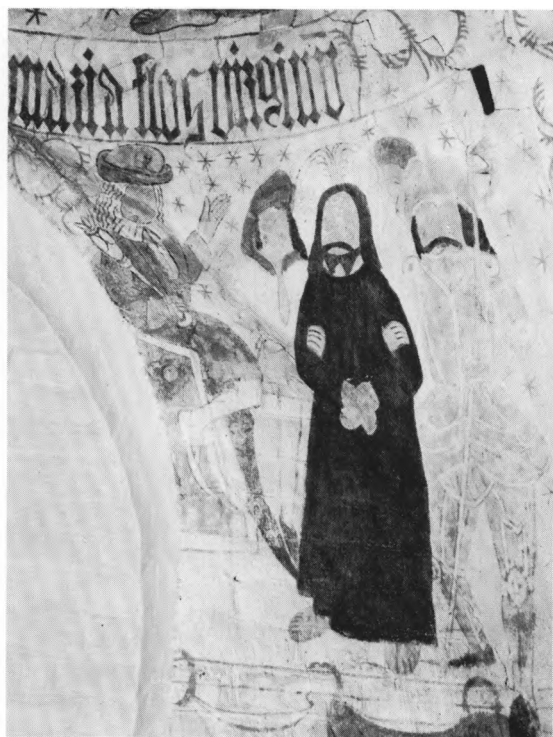

Fig. 19-20. Tornekroningen og Kristus føres for Herodes eller Pilatus? Kalkmalerier fra o. 1500-25 i søndre våbenhus på østvæggen og i sviklerne af den tilhørende hvælvkappe (s. 1194f.). 19. Nordre svikkel. 20. Søndre svikkel. NE fot. 1979. - *Christ Crowned with Thorns, and Christ Before Herod or Pilate?. Murals c. 1500-25 on the east wall and spandrels of the vault in the south porch. 19. North spandrel. 20. South spandrel.*

foran kalken, mens hovederne af de sovende apostle kun delvis er bevaret.

Østre svikkel viser Tilfangetagelsen og Judas, der forråder Kristus med et kys, mens soldaterne ser på. Østligst står Peter i færd med at stikke sværdet i skeden efter at have hugget øret af ypperstepræstens tjener Malkus. Sidstnævnte, der ligger på jorden med staldlygten i den ene hånd, får øret helbredt af Kristus.

Stregstjerner udfylder baggrunden i samtlige figurbilleder. Undersiden af ribberne smykkes af bølgeranke, mens der på siderne er både ranke og lodret afstribning i forskellige farver; i ribbernes toppunkt er malet et stjerneornament. På vestsiden af den sydvestre ribbe er der i en ranke indflettet *signaturlignende* minuskler: »ge« og »pe«. Dragningen under billedfriserne var kun bevaret sydligst på østvæggen, og er således for størstepartens vedkommende rekonstrueret af maler Rasmussen. På nordvæg-

gen omkring arkaden til skibet er der rankeværk over dragningen.

Malerierne er udført på et tyndt lag hvidtekalk, hovedsagelig med rød, dernæst sort farve. Til enkelte detaljer er desuden benyttet violet (Kristi kjortel), grå, grøn, okker (hår) og gul.

†*Kalkmalerier.* 1) Sengotiske. En Dommegagsscene på østkappen af skibets østhvælv afdækkedes delvis 1923 og stod fremme indtil 1928, da malerierne atter overhvidtedes »fordi de hverken i archæologisk eller kunstnerisk Henseende forekommer at være det Offer værd, som en bekostelig Istandsættelse vil medføre« (Rothe). Såvidt man kan skønne af det eneste kendte fotografi, der viser de dødes opstandelse samt Helvede (syd) og dele af Himmerig (nord) har fremstillingen været nært beslægtet med f. eks. Isefjordsværkstedets Dommegagsbilleder fra 1400'ernes anden halv-

del.³³ Fotografiet viser desuden en rig anvendelse af rankemotiver på triumfvæggen, skjoldbuen og i sviklerne - en ornamentik, som måske kun delvis er samtidig med figurfremsstillingen.

2) 1666? I sin indberetning 1921 nævner Kai Uldall, at han på et lag hvidtekalk over våbenhushvælvets sengotiske udmaling fandt »Rankeværk af Renæssancekarakter«, malet med sort (kørnøg) på den hvide bund; tilsvarende spor konstateredes i nordsidens materialhus (opr. våbenhus). Muligvis er der tale om fragmenter af en udsmykning fra 1666, da hele kirken med sakristi, kapel og våbenhus samt alle rundbuer kalkedes og bemaledes »med Kjørnøg och Kride blaa at giøre«.

INVENTAR

Oversigt. Kirkens indre er præget af restaureringen i 1960'erne, da Ernst Trier afsatte farver på altertavle og prædikestol, og nye løse stole opstilledes. Allerede ved århundredskiftet var tre middelalderlige figurer lagt på loftet sammen med den gamle pengeblok; en Kristusfigur, der endnu 1922 hang ved siden af korbuen, er senere bortkommet. To sjældent forekommende genstande: en arm, som har holdt en forsvunden fontehimmel, og et gravkors fra 1712, begge dele af træ, befinder sig i Nationalmuseet. - Af det tilbageværende inventar stammer granitfonten fra romansk tid, mens altertavle og prædikestol er udført i begyndelsen af 1600'erne. Evangelistmalerierne i begge inventarstykker er derimod først malet 1789 af J. C. Lund fra Kalundborg. - Kirkens klokker er støbt 1591 og 1605.

Alterbordet er i dag indkapslet i træpanel, men ved en undersøgelse 1966 sås et bord, 154x110 cm, muret af røde munkesten, bagtil ommuret og forøget i en dybde af 38 cm med et skifte af små, gule sten, der dannede underlag for altertavlen. I overfladen en *helgengrav*, 25x17 cm, og med en usædvanlig dybde på 58 cm, med pudset bund og sider.³⁴

Alterbordspaneler, jævnaledende med altertavlen. Højden er nu 92 cm og uden den nyere fodliste 78 cm, forsides bredde 174 cm, sidepanelernes, som er afbrudt, 102 cm. Forsiden har tre, sidepanelerne hver to, rektangulære fyldinger indrammet af profillister, adskilt og

flankeret af smalfyldinger. Under bordpladen småkonsoller. Farverne, der afsattes ved sidste restaurering af Ernst Trier, er carrygul med lysegrå lister og mørkere grå bordplade.

†*Alterklæder*. 1668¹² anskaffedes et nyt alterklæde af »carmeside sort plys« med guldkniplinger.

†*Sidealtre?* Ved en gulvundersøgelse 1965 stødte man i skibets østhjørner på fundamenter af marksten og tegl, som kan stamme fra †sidealtre (jfr. fig. 2).

Altertavlen (fig. 21) er et renæssancearbejde fra begyndelsen af 1600'erne, hvis opbygning svarer til de lidt yngre tavler i Reerslev (s. 966 med fig. 8) og Drøsselbjerg (Løve hrd.). Postamentfeltet, storstykkets midtfelt og de to topfelter har samme bredde; stor- og topfelter flankeres af joniske og toskanske frisøjler, storstykkets med prydbælte, hvori beslagværk og rosetter, mens topstykkets søjler tilsvarende har diamantbosser. Storstykkets sidefelter har arkader med omløbende ramme under trekantgavl. På gesimserne sidder der over søjlerne bøjler hvorpå englehoved. Under storgesimsens midterste hænger yderligere et englehoved omkranset af vinger; fire tilsvarende (fig. 22) er anbragt på postamentet, delvis dækkende beslagværksdekorationen på fremspring og vinger. Storvingerne ender forneden i rovfugleklo, det tilhørende hoved kroner topvingerne. Begge sæt vinger har inden for den udsavede kant frugtbuske og blomster omkring englehoved i kartouche (fig. 22b). En tilsvarende, men forenklet dekoration kun bestående af båndværk omkring diademhoved smykker topgavlen.

Tavlen står med en nystaffering fra 1960'erne, ved Ernst Trier, bestående af blå og to grå farver samt forgyldning på englenes hår og på en del lister. Postamentfeltet er sort.

I storstykkets midtfelt sidder et maleri fra 1600'erne, 104,5x91,5 cm, udført på træ, forestillende Korsfæstelsen. Farveholdningen er så mørk, at man kun aner landskabet med dets bjerge og en borg i venstre side; månen skimtes bag skyer. Ved korsets fod ligger et kranium; foroven på den lodrette korsarm ses skriftbånd

Fig. 21. Altartavle fra o. 1610 med maleri af Korsfæstelsen i storstykket. I side- og topfelterne evangelistbilleder signeret af maler J. C. Lund fra Kalundborg 1789 (s. 1198). NE fot. 1979. - Altar-piece c. 1610 with painting of the Crucifixion on the central panel. The wings and panels of the over-piece display the four Evangelists, signed by J.C.Lund, 1789.

hvorpå »Inri« med versaler. Kristusfiguren har naturlig karnation og hvidt, flagrende lændeklæde.

Sidefelternes arkader rummer evangelist-malerier, signeret i Johannes' bog: »J.... Christh Lund fra Callundborg 1789«. Johannes, i søndre sidefelt, er set i profil og med ørnen bagved. Mod nord står Lukas med oxen liggende ved højre fod. Evangelisterne i topstykkets to firkantede felter er fremstillet siddende i landskabet, mod syd Markus knælende, med løven liggende bag sig og et næsten udgået træ i venstre hjørne; i højre side ses kranium på en sten og mørke skyer (røg?) trækkende hen over himlen. I nordre felt (fig. 32) ses Mattæus på en klippeblok med englen svævende til højre for sig; i forgrunden til højre en væltet træstamme og i venstre side buske. Landskaberne er holdt i dæmpede farver.

1902 læstes i det nu tomme postamentfelt: »Se det Guds Lam ...« (Joh. 1,29). Stafferingen fra 1789 bestående af blå og guldbronce var da bevaret på træværket.

Løse figurer. Den oprindelige placering af tre middelalderlige figurer, udført til forskellig tid, kan næppe afgøres. De to ældste, skåret med omtrent 100 års mellemrum, kunne umiddelbart opfattes som sidefigurer til et - eller to? - korbuekrucifikser. Ved nærmere betragtning forekommer ikke mindst den stilling, de indta-

ger, dog at tale mod denne antagelse. Herefter må de snarest tænkes at have hørt til en altertavle på kirkens hovedalter eller et af sidealtrene.

Figurerne er antagelig identiske med de tre afskrabede billeder fra katolicismens dage, der 1848 sad i våbenhuset,¹⁶ og de fire udskårne figurer, som 1902 lå på materialhusets loft sammen med gravkorset. Efter at arkitekt Martin Borch 1916 havde henledt opmærksomheden på den uforsvarlige anbringelse på et loft, indvilgede menighedsrådet 1922 i at deponere figurerne i Kalundborg Museum.⁹ Forslaget blev imidlertid ikke virkeliggjort, og nu ligger de sammen med andre inventargenstande i en kasse på loftet over nordre våbenhus.

1) (Fig. 23), fra o. 1250, muligvis Maria. Den langstrakte, meget smalle figur er 104 cm høj, mens bredden kun når 22 cm. Dette forhold understreges af dragtens regelmæssige, smalle lodrette folder, der går fra halslinningen til fødderne. Om livet har hun et glat bælte eller bånd, hvis ene ende ligeledes falder glat og næsten når kjolesømmen. En fodlang kappe ligger stramt over skuldrene. Højre hånd mangler, den venstre, som er uforholdsmæssig stor, holder hun på en akavet måde op foran brystet. Ved venstre skulder sidder to dyvler af træ, som har holdt et eller andet, og forneden i modsat side er en lille udsparring i kappen med

Fig. 22a-c. Detaljer af altertavle og prædikestol, a-b. Englehoved og topvinge fra altertavlen, sml. fig. 21 (s. 1198). c. Maske på prædikestolens postamentfelt, sml. fig. 30 (s. 1205). NE fot. 1979. — *Detail of the altarpiece and the pulpit, a-b. Head of cherub and wing of the over-piece belonging to the altarpiece, cf. fig. 21. c. Mask on corbel of the pulpit, cf. fig. 30.*

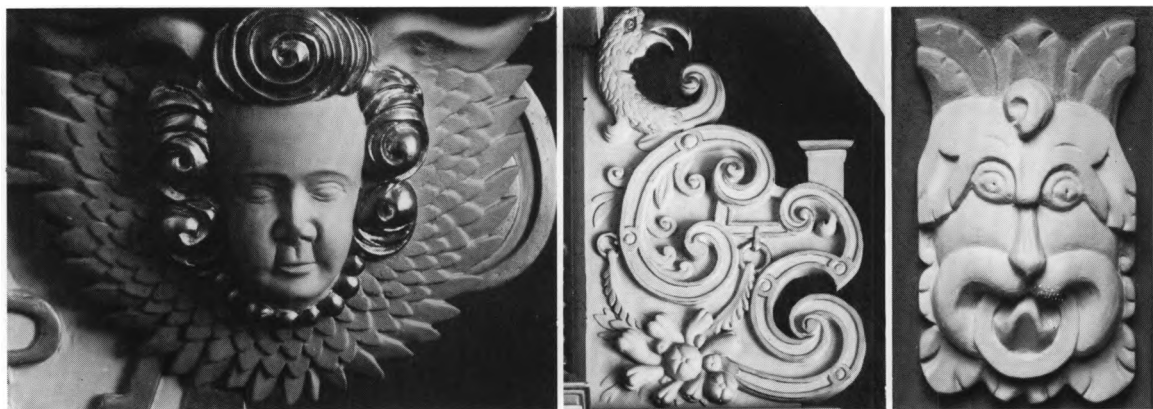

Fig. 23-25. 23. Maria?, fra o. 1250 (s. 1200). 24. Johannes?, muligvis fra korsfæstelsesgruppe, udført o. 1350 (s. 1201). 25. Gud Fader fra en nådestolsfremstilling, udført o. 1500 (s. 1202). NE fot. 1979. - 23. *The Virgin Mary?* C. 1250. 24. *St. John?* Possibly from a Crucifixion group executed c. 1350. 25. *God the Father* from a representation of the Throne of Grace executed c. 1500.

et lille hul over; 9 cm højere oppe sidder en trædyvel. Set fra siden er figuren helt flad, kun hovedet med den lange hals bøjer forover. Håret er glat og falder med en lang lok, muligvis fletning ned på hver side af halsen og bagved skuldrene. Den smalle mund smiler. Foroven i hovedet sidder en træprop, og i ryggen er figuren stærkt hulet. Der findes spredte rester af kridtgrund.

2) (Fig. 24), fra o. 1350. Figuren kan muligvis være Johannes (sml. f.eks. Vallekilde, Ods hrd.), men som foran nævnt taler kroppens

hældning mod en opstilling ved Kristi venstre side. Det samme gør det usædvanlig høje fodstykke, den står på. Totalhøjden er ca. 130 cm (110 cm + 20). Hænderne er samlet foran maven, og et hul viser, at der har været et nu forsvundet $\uparrow$ attribut. Muligvis skal en udskæring foran i fodstykket ses i forbindelse hermed. Hænderne, hvis fingre blot er angivet ved indsnit, og muligvis ansigtet forekommer noget opskåret. Panden har glatte, lodrette rynker over næseroden, håret sidder tæt om hovedet med en bukkel rundt om ansigtet, uden detal-

Fig. 26-27. 26. Alterkalk bestående af dele fra forskellig tid (s. 1202). 27. Gotisk alterstage (s. 1203). NE fot. 1979. - 26. Altar chalice, the individual parts of which are from different periods. 21. Gothic candlestick.

jer, kun med grove indsnit til at markere en antydning af frisure. I issen er boret et hul, og figurens ryg er hulet. Der findes ganske fa spor af kridtgrund.

3) O. 1500, en nådestolsfremstilling, hvor Kristus og formentlig Helligåndsdue nu mangler (fig. 25). Gud fader, ca. 100-110 cm høj, sidder på en trone afbrudt i siden. På hovedet bærer han krone med udskæringer til takker; i pulden, som er savet vandret af foroven, ses tre små huller, der har været brugt til fastgørelse af ðbøjler, sml. Værsløv (Skippinge hrd.), hvor de er bevaret. Det krøllede hår falder ned bag skuldrene, skægget er delt i lokker og finere skåret. Gud fader bærer fodlang kjortel hvorover kappe lagt hen over knæene. Begge underarme mangler, hvorfor det ikke med sikkerhed kan afgøres, om sønnen har været

fremstillet liggende over faderens skød eller stående korsfæstet. I amtet er bevaret to eksempler på sidstnævnte komposition i alterskabene i Nørre Asmindrup og Asnæs (begge Ods hrd.), hvor gruppen er flankeret af henholdsvis Johannes Døberen og en biskop eller to engle.

Altersølv. Kalk (fig. 26), i det store og hele svarende til Sørbymagles med graveret årstal 1647 (DK. Sorø s. 829); bægert dog fornyet. Nuværende højde 17 cm. Den seksstungede fod har påloddet fodplade og standkant uden ornamentik, men med lille rundstav foroven og forneden; knoppen er flad med seks fremspringende rudebosser og mellemfaldende tunger. Bosserne har graverede versaler på vandret skraveret bund: »Iesvsn« (Jesus af Nazaret) og på en af fodtungerne et plumt krucifiks hvorover skriftbånd med: »Inri« i versaler, som også er brugt

til indskriften på modstående tunge: »Giørløf Kiercke«. Ifølge præsteindberetningen 1758 var kalk og disk skænket af Peder Olsen Hulegaard, hvis navn var udstukket på samme (sml. gravsten).³⁵ Det gælder disken (jfr. dens indskrift), kalken derimod har ikke en tilsvarende giverindskrift, men kirkenavnet skrevet med afvigende bogstaver.

Disk, fra 16-1700'rne, 13,5 cm i tv., med graveret cirkelkors på den 2 cm brede fane. Under bunden graveret skriveskrift: »Dete er Bekoset(!) af Görlöf Kierches for Suar Peder Ollesen Hulegaard« (sml. kalk).

Oblatæske, fra Den kongelige Porcelænsfabrik, sort med guld kors og -kanter. †*Oblatæske*. 1902 fandtes en æske af plet fra H. C. Drewsen,³⁶ muligvis anskaffet efter synets henstilling 1862.

Alterkander. 1) 0.1850-1950, fra Den kongelige Porcelænsfabrik, sort med guld kors og -kanter. 2) »Givet af J. Olsen Ejer af Aagaard 1914« ifølge graveret skriveskrift under bunden, hvor desuden mestermærke KOH i rektangel, Københavnsmærke (19)09 og gardeinmærke for Christian F. Heise. På siden graveret kors.

To *skåle*, af sort porcelæn med guld kors og -kanter, fra Bing og Grøndahl.³⁷

Sygesæt, fra 1862,⁹ svarende til Havrebjergs. Det består af kalk med vinbeholder indpasset i bægeret og oblatgemme i skruelåget samt disk. Kalken er 11,5 cm høj med cirkulær fod, der når den glatte knop; herover indknebet skaftled og bæger med graveret, latinsk kors og versalindskrift: »Gjörlov og Bachendrup Kirker 1862«. Under bunden og under bægerets mundingsrand fire stempler: mestermærke AM i liggende oval for Anton Michelsen (Bøje s. 143), Københavnsmærke (18)62, gardeinmærke for Reimer Hinnerup og månedsmærke krebsen.

Den tilhørende disk, 5,5 cm i tv., har graveret cirkelkors på fanen. Under bunden fire stempler, som synes at svare til kalkens; kun mestermærket er endnu tydbart.

Alterstager. 1) (Fig. 27), gotiske, 33 cm høje, fra samme værksted som stagerne i Hjembæk (s. 697) og Røsnæs (Ars hrd.). De hviler på tre fødder formet som hunde, der sidder på firkanteret klods. Cylinderformet skaft brudt af to skaftringe, tragtformet lydeskål hvori lysepig af jern.

Fig. 28. *Arm til at holde en †fontehimmel, som har kunnet svinges til siden. Nu i NM3 (s. 1204). NE fot. 1984. - *Bracket for holding a †canopy over the font so that it could be swung aside.

Fig. 29. †Krucifiks fra o. 1450. Såvel figurens arme som korstræet mangler (s. 1204). Poul Nørlund fot. 1922. - †Crucifix c. 1450. The arms of the figure and the cross are missing.

2) 1800'rne eller yngre, 45 cm høje, med stor, profileret fod og fire midtdelte, spidsovale ringe om skaftet; i lyseskålen gevind til lysepig. 1966 i sakristiet, nu i kiste på loftet over nordre våbenhus.

Syvarmet *stage*, o. 1900, Nyropstagen, fra Lauritz Rasmussens Bronzestøberi.

Alterskranke, fra 1864,⁹ af træ, halvrund, med drejede balustre og ny håndliste af eg. Balustrene er malet dodenkep, håndlisten står i træets naturlige farve.

Font (sml. fig. 12), romansk, af rødlig granit, 75 cm i tv. Hugget i ét stykke. Ca. 7 cm under randen ses en smal rundstav, og herunder er indhugget ti fladbuede arkader. En bred vulst skiller kumme fra fod. Kummens sider buer svagt indad mod skaftvulsten, og foden er nærmest cylinderformet. 1902⁹ hævdes fonten 6 tommer. 1902 i skibets nordøsthj ørne, senere i midtgangen under korbuen, nu atter i skibet ved triumfvæggens nordre del.

Dåbsfad, o. 1550, af messing, sydtysk, tv. 55 cm. I bunden drevet fremstilling af Bebudelsen omgivet af springende hjorte forfulgt af hunde. På fanen ligeledes hjorte og hunde. Stemplede ornament i bunden og på fanen. Muligvis det fad, der 1669 (eller 1675?) købes for 6 rdl.³⁸

†*Dåbsfade*. 1) Et gammelt tinbækken i fonten nævnes 1675.³⁹ 2) 1902 fandtes i kirken et lille messingbækken uden prydelser.

Dåbskander. 1) Muligvis den, der anskaffedes 1844,²¹ af tin, nu uden låg, beslægtet med Hal-lenslevs (s. 953 med fig. 8).

2) Erhvervet efter henstilling 1947,¹⁰ af messing.

Af en †*fontehimmel* er intet bevaret, derimod findes en bevægelig arm (fig. 28), hvori den har været ophængt. **Armen*, der antagelig er fra 1600'rne, af eg, plump udført, måler ca. 110 cm i længden og er 7-10 cm tyk. Den ender i to sammenlagte hænder omkring en afsavet tap og holdt sammen af et jernbånd. Armen udgår fra en 57 cm høj rund stang med en jerntap i den ene ende og har således kunnet drejes til siden, når fonten skulle bruges. En tilsvarende, finere udformet er bevaret i Darum kirke (Gørding hrd., Ribe amt).⁴⁰ På den runde stang findes rester af sort bemaling.

Efter i lang tid at have stået i kirkens våbenhus, indsendtes den 1855 til Nationalmuseet, hvor den nu er registreret i 3. afd. (nr. 69/1893 katalognr. F183).

†*Krucifiks* (fig. 29), fra o. 1450, kendt fra fo-

tografi taget 1922, da det sidste gang kan konstateres i kirken.⁴¹ Højden kendes ikke, men det synes at have været en mindre figur, som manglede begge arme; heller ikke korstræet var bevaret. Karakteristisk var især hovedets placering nede mellem skuldrene, dets tilsyneladende grove udførelse og de korte ben med forholdsvis alt for store fødder. En beslægtet figur kendes i Hejninge (DK. Sorø s. 635); den er kun 37 cm høj. Begge bærer stor, turbanagtig tornekrone, har vistnok halvt åbne øjne og lukket mund. Skægbehandlingen kun lidt markeret. Brystkassen var hvælvet med stor vunde i højre side. Lændeklædet havde vandrette folder brudt af en flig på skrå; en anden faldt lige ned ved hans højre hofte. Skinnebenene var skarpt-ryggede, fødderne overlagte med højre øverst.

†*Korbuebjælke?* På triumfvæggen er der på hver side af korbuen en stor sten, hvis funktion kan have været at bære en korbuebjælke. Den søndre er vandret foroven, hvorimod den nordre skråner ind mod væggen.

Prædikestolen med himmel (fig. 30) er jævnaldrende med altertavlen fra o. 1610, bærestolpe og opgang fra 1960'erne. I storfelterne billeder af evangelisterne malet 1789 (sml. altertavlen).

Stolen har fire fag. På hjørnerne står to, ved hver side én jonisk søjle med bossesmykket prydbælte; storfelterne rummer arkader med omløbende ramme, hvorpå skiftevis slyngbånd og stiliseret bladornamentik i fladsnit. Postamentet har forkrøppet fodliste og forskelligt udformede masker på fremspringene under søjlerne (fig. 22c). Nederst hængekugler og mellem dem lave hængestykker forment som dobbeltvolutter. Gesimsens frise er gennemløbende, under kronlisten sidder tandsnit og æggestavliste. Himlen har syv sider, hvoraf den mod væggen er længere end resten. Undersiden deles af profilister i fire ensdannede felter omkring et lille englehoved i midten. Gesimsen svarer til kurvens og har lav, fornyet? udsavet liste forneden.⁴²

Stolen står med en staffering svarende til altertavlens (s.d.) fra 1960'erne, hovedsagelig bestående af blå og gråt med stærkt gult på him-

Fig. 30. Prædikestol fra o. 1610 med malerier af evangelisterne fra 1789 udført af samme maler som altertavlens evangelister, sml. fig. 31-32 (s. 1205). NE fot. 1979. - Pulpit c. 1610 with paintings of the Evangelists executed by the painter also responsible for the Evangelists of the altar-piece, cf. fig. 31-32.

lens underside. Men i storfelternes arkader er bevaret malede fremstillinger fra 1789 af evangelisterne med åben bog i venstre hånd og symbolet ved højre side. Rækkefølgen er: Mattæus, Markus, Lukas (fig. 31), der med højre

hånd peger på skriften i bogen: »A(nn)o 1789 blev denne Kierke mahlet af Captain Murrie herre til Aagaard« (dvs. på kirkeejerens initiativ), og nærmest vinduet Johannes, afbleget af sollyset. Figurerne står med bare fødder på en grå plint, baggrunden er ligeledes grå. I stolens frise indskrifter med gylden fraktur på sort bund: »Gud eder Hører Hand Hører mig de Gud eder Foracter Gud foracter mig« (Luk. 10,16) og i himlens: »Sandelig ieg Siger eder Der som Nogen Holder Mine Bud Hand scall ike see Døden Evindelige Joha(nnes)« (Joh. 8,51).⁴³ I skibets sydøsthjørne.

Løse stole erstattede 1967-68 et sæt $\dagger$ stolestader fra 1864⁹ med udsavede gavle og åben ryg. En af bænken opbevares på loftet over nordre våbenhus. $\dagger$ Stole og bænke. 1669 gjorde snedkeren, muligvis Jens i Kalundborg (sml. nedenfor), fire nye stole, to lange bænke, hylder un-

Fig. 31. Prædikestolsmaleri fra 1789. Evangelisten Lukas, sml. fig. 30 (s. 1205). NE fot. 1979. - Painting on the pulpit from 1789. St. Luke, cf. fig. 30.

Fig. 32. Altertavlemaleri fra 1789 af J. C. Lund, Kalundborg. Evangelisten Mattæus, sml. fig. 21 og 31 (s. 1200). NE fot. 1979. - Painting on the altar-piece. St. Matthew the Evangelist executed in 1789 by J. C. Lund, cf. fig. 21 and 31.

der syv stole og fem stoledøre; hertil anvendtes bl.a. kønrøg.¹² 1862 ønskedes kirkesangerens stol flyttet længere ned, dvs. mod vest, og køret forsynet med et par bænke til skolebørnene.⁹ En herskabsstol nævnes 1848.¹⁶ Til sakristiet leverede snedker Jens i Kalundborg 1666 et stort bord og en »slet« (enkel) stol; langs nordvæggen opsatte han et panel og desuden nyt loft.¹²

$\dagger$ Skab. 1666 fik mureren i Slagelse betaling for at brække et hul i muren til kirkens klædeskab.¹²

Pengeblok, 15-1600'rne, nu ca. 60 cm høj, tv. 23x21 cm, beslægtet med blokkene i Gislinge (s. 581 med fig. 26) og Gierslev. Jernbeslået, udhulet egeklods, hvis nedre del mangler. På forsiden låge, som har kunnet lukkes med to jernbånd; pengeslids midt i den delvis jernbeslåede overside. Kramper til fastgørelse ved væg. På loftet over nordre våbenhus.

Pengebøsser, 1957,¹⁰ af messing.

$\dagger$ Pengetavler. 1661¹² anskaffedes tre nye tavler.

Fig. 33. Indre, set mod øst. NE fot. 1979. - Interior to the east.

Dørfløje. 1) 1500'rne, af eg. Den indvendige side består af tre planker holdt sammen af to gangjern og forneden en nyere revle. På ydersiden sidder tre hele og to afkortede planker på skrå, fastgjort med store jernsøm, der blot er bøjet om på bagsiden. Et hul i døren siges at være forårsaget af en svensk geværkugle. Oprindelig *lås*, *nøgleblik* og *nøgle*. Indgangsdør til nordre våbenhus, nu materialrum.

2) 1666, udført af snedker Jens i Kalundborg,¹² af to brede egeplanker holdt sammen af to gangjern på forsiden og på sakristisiden af to yngre revler. Oprindelig, muligvis ældre, *dørring*. Lås, *nøgleblik* og *nøgle* er nye efterligninger. Spor af lysegrå bemaling. Mellem kor og sakristi.

3-5) Indgangsdøren til våbenhuset i syd, døren mellem dette og skibet samt indgangsdøren til nordkuppet er af eg, indsat 1954.

6) Den rødmaledede tårntrappedør med ældre jernring synes at være fra vort århundrede.

Orgel, bygget 1982 af I. Starup & Søn, København, 12 stemmer, to manualer og pedal. Disposition: Hovedværk: Principal 8', Rørfløjte 8', Oktav 4', Schwegel 2', Mixtur III, Dulcian 8'. Svelleværk: Gedakt 8', Spidsfløjte 4', Blokfløjte 2', Sesquialtera II. Pedal: Subbas 16', Gedaktbas 8'. Tegnet af Preben Thorsen i samarbejde med orgelbyggeriet. I søndre del af nordsidens våbenhus. †*Orgel* med otte stemmer og én transmission, to manualer og pedal, bygget 1926 af I. Starup & Søn; ombygget 1939 af

samme firma. Oprindelig disposition: Manual I: Bordun 16', Principal 8', Rørfløjte 8', Octav 4'. Manual II: Koncertfløjte 8', Gedakt 8', Gamba 8', Voce-Celeste 8' fra c, svelle, Pedal: Subbas 16' (transmission af Bordun 16'). Pneumatisk aktion, bælgventillader. Placering som nu, facade mod syd, spillebord i vest.⁴⁴ Et *†harmonium* leveredes 1907 af Petersen & Steenstrup, København,⁴⁵ på ældre fotografi ses det i skibets nordøsthj ørne.

Salmenummertavler. 1) 1800'rne,⁴⁶ glatte, med svungen overkant. Hvide med søm til brunmalede metalnumre; fotografi fra 1902 viser, at tavlerne da var sorte med hvid frakturindskrift: »For-« og »Efter Prædiken« og numrene skrevet med kridt. Disse indskrifter anes endnu under malingen.

2) 1900'rne, glatte med tunget overkant. Hvide, på den ene malet brun fraktur: »Daab« og »Nadver«. Fotografi fra o. 1920 viser sortmalet tavle med blanke metalnumre samt »Daab« og »Altergang« i hvid fraktur.

Præsterækketavle, 1800'rne, opmalet o. 1930-

50, 140X77 cm. Sortmalet tavle af træ med svungen top og navnene med hvid antikva. 1902 i sakristiet, nu på tårnrummets nordvæg.

Kirkestævnetavle, 1800'rne, 23x65 cm, med rammeliste. Sort hvorpå »Kirkestævne« i hvid antikva. I kiste på loftet over nordre våbenhus.

Fem *lysekroner*, 1900'rne, barokform, af messing. Fotografi fra o. 1920 viser *†lysekroner* af metal med glaskupler.

†Ligbåre, udført 1669 af snedkeren, måske Jens fra Kalundborg (jfr. dørløj nr. 1).¹²

†Tårnur? I en fortegnelse fra 1742 omtales to bøndergårde, som siges fra gammel tid at have været givere til at vedligeholde kirken med vin og brød samt til et urværk i tårnet, »som der i fordom tid siges at have været, men nu er borte«.⁴⁷

Klokker. 1) (Fig. 34), støbt 1591 af Matthias Benninck. Tvm. 110 cm. Versalindskrift om halsen mellem profillister: »Mattias Benninck me fecit anno 1591. Avdite voco vos ad gaudia vitæ« (M. B. gjorde mig år 1591. Hør jeg kalder jer til livets glæde!). Ornamentfrise på kraven over indskriften. Masker på hankene og på slagkanten profillister. Ophængt i slyngebom fra 1838.

2) Støbt 1605 af Borchardt Gelgiesser. Tvm. 105 cm. Versalindskrift om halsen mellem profillister og palmetborter: »Goes mich Borchart Gelgiesser Anno 1605, verbum domini manet in æternvm«. Profillister på slagkanten. 1980 genophængt i gammel slyngebom.

Klokkestol, 1600'rne?, af eg, med dobbelte skræstivere og krydsbånd forneden.

GRAVMINDER

Gravsten. O. 1692. Hans Pedersøn Hulegaard, begravet 28. sept. 1690 og Kirsten Hansdatter Ravn, begravet 13. juli 1692, børn af Peder Oulfsøn Hulegaard i Agerup og hustru Margrete Eliædatter. Rød kalksten, 81x67 cm, med fordybede versaler inden for rammelinje. Knækket på midten. 1758³⁵ og endnu 1848¹⁶ lå stenen i koret over en »muldbegravelse«, 1902 i gulvet tæt ved fonten. Nu indmuret i vestvæggen i søndre våbenhus.

Fig. 34. Klokke nr. 1 støbt 1591 af Matthias Benninck (s. 1208). NE fot. 1979. - Bell no. 1 cast in 1591 by Matthias Benninck.

Fig. 35. *Gravkors af træ opsat 1712 af Albret Wettegren og Dorte Petersdatter over deres salig søn. Nu i NM3 (s. 1209). NE fot. 1984. - *Grave monument of wood raised in 1712 by Albret Wettegren and Dorte Petersdatter to the memory of their son.

†Gravsten. O. 1699? Brudstykke, 103x131 cm, af grå kalksten, med spor af ulæselig indskrift med fordybede versaler i ovalfelt; derunder delvis bevaret kranium over korslagte knogler. Langs kanten ramme, hvori reliefhugget blomsterranke. Muligvis den sten på kirkegården, der omtales 1758³⁵ over forpagter på Aagård, Jacob Eschilsen, †22. jan. 1699. Nu på kirkegården i hjørnet mellem søndre våbenhus og tårnet.

*Gravkors (fig. 35). »Aar 1712 hafver Albret Wettegren og hans Kerreste Dorte Peeters Datter Holm ladet dette Werck bekast ofver deres salig Søn«. Kors, af eg, 120 cm højt, med ny afdækning.⁴⁸ På den ene side gravskriften med fordybede, hvidmalede versaler, på den anden reliefskåret fremstilling af Kristus med langt krøllet hår og smalt lændeklæde. Over figuren er med fordybede versaler skåret: »Inri«. Rester af hvid staffering. 1902 på materialhusets loft,

1922 deponeret i Nationalmuseet (3. afd. inv. nr. 18-1923).

Runesten. 1) (Fig. 36) o. 8-900, 220 cm høj. Indskrift på to sider. De to linjer på forsiden (over mod nr. 2) læses fra neden og opefter: »þiaupui : risþi : stinþansi : aftuþinkaur : | fuparkhniastbmlR : niutualkums:«. På bagsiden står med samme skriftretning: »þmkiiissttiiiilll (:) iaksataru(na)ri(t) | kuniarmutRkru(b) ...« (Thjodvi rejste denne sten efter Odinkar. Futharken. Brug kumlet vel. þmkiiissttiiiilll. Jeg satte runerne rigtigt. — Gunne, Armund ...). Den sidste linje med navnene synes ristet af en anden rister.

Stenen er den eneste danske vikingetidssten, der gengiver det 16tallige runealfabet, »fupark ...«. Både sprogligt og kulturhistorisk er indskriften af stor interesse.⁴⁹ Den afspejler hedensk gravmagi, forbinder runealfabetet, der synes brugt som værn, med en formel: »brug

Fig. 36. Runesten nr. 1 fra o. 8-900 (s. 1209). EM fot. o. 1930. - Rune-stone no. 1 from c. 800-900.

kumlet (gravmærket) vel«, som synes at skulle binde den døde til graven. Endelig synes »þmk ...« at virke som en forbandelse mod gravskændere. Denne formel, som kan opløses »þi-stil mistil kistil«, (tidsel, mistelten, lille kiste) kendes desuden fra en svensk runesten, fra indskrifter i norske stavkirker og fra en yngre islandsk saga.⁵⁰ Fundet 1921, da der skulle støbes cementtrin foran døren til det sydlige våbenhus, og opstillet i hjørnet mellem dette og tårnet; 1938 flyttet ind i våbenhuset.⁵⁰

2) Mindst 100 år yngre end nr. 1, efterligner muligvis dennes troldformel. Højde 160 cm. Indskriften begynder forneden med den midterste linje og fortsætter i den venstre linje fra oven og nedefter: »þurkutruksati : stin | þinsi :

aftiR : halftan i faupur : sin«, (Thorgot (mand) eller Thorgund (kvinde) satte denne sten efter sin fader Halvdan). Den højre linje består af mærkelige tegn, læst nedefra: tre þ-runer, tre u-runer på hovedet, et dobbelt-m(?), tre n-runer - eller a på hovedet - og et treforklignende tegn.⁵¹

Fundet 1964 i de nederste skifter af tårnets murværk i det sydvestlige hjørne, udtaget og samme år opstillet i våbenhusets sydvesthjørne ved siden af nr. 1.⁵²

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Ars og Løve hrdr.s provsti. Synsprotokol 1862-1932. Ved embedet. Kirkeprotokol for Gjørlev Kirke 1926-19(79). - Se i øvrigt arkivalier for Holbæk amt i almindelighed s. 50.

NM2. Præsteindberetning til Museet for nordiske Oldsager 1855 og til Uldall 1893 (klokker). - Indberetninger ved C. M. Smidt 1902 (bygning), J. Olrik 1902 (inventar), Kai Uldall 1921 (kalkmalerier og runesten), Poul Nørlund udat. (bygning), E. Rothe 1923 (kalkmalerier), N. Rich. Rasmussen 1923 (kalkmalerier), Erik Moltke 1930'rne (inventar), Ernst Trier 1955 (inventar), Hans Stiesdal 1964 (udgravning og istandsættelse af tårn), Knud Simonsen 1968 (kalkmalerier), Johs. Hertz 1969 (runesten), Hugo Johannsen og Niels Jørgen Poulsen 1979 (bygning), Marie-Louise Jørgensen og Birgitte Skov 1979 (inventar og gravminder). - Bygnings- og kalkmaleribeskrivelse ved Hugo Johannsen, inventar og gravminder ved Marie-Louise Jørgensen og Birgitte Skov-Jacobsen, runesten ved Marie Stoklund. — Redaktionen afsluttet okt. 1984.

Tegninger. NM2. Tre farvelagte tegninger af kalkmalerier i sydkapellet samt skitse af vestgavl ved N. Rich. Rasmussen 1923. - Plan ved C. G. Schultz 1938. - To tegninger af kalkmalede borter ved E. Lind udat. - Restaureringsforslag, planer og snit (kopier) ved V. Hardie-Fischer 1962. - Plan af fundament til oprindeligt tårn ved Hans Stiesdal 1964 (rentegning af samme ved Torben Hjelm 1983). - Plan over undersøgelser i gulvene ved Kjeld de Fine Licht 1965. - Opmåling af det oprindelige tårns østside ved Henrik Jacobsen 1984 (rentegning af samme ved Marianne Nielsen 1984).

Notebøger. NM2. Jacob Kornerup II, 65. - Poul Nørlund II, 18-22. - C. M. Smidt IVa, 103-115. - Kai Uldall II, 72.

¹ Roskildebispens jordebog s. 162.

² Landebogen s. 118.

³ RA. DaKanc. A28. 1630-1702. Fortegnelse og div. dok. vedk. kirker og sognekald.

⁴ Kronens Skøder II, 398 (1673) og samme II, 633 f. (1687). Det skal bemærkes, at trods afståelsen af patronatsretten, opnåede ejeren af Ågård, Henrik Müllers datter Drude 25. maj 1689 kgl. konfirmation på det af hende udgivne kaldsbrev for sognepræsten Niels Michelsen Møller. Da Müllers svigersøn Johannes Fincke, gift med datteren Anna Cathrine, generhvervede dele af det Müllerske jordegods og i forbindelse hermed fik skøde på tidligere inddragne patronatsrettigheder, så afstod han dog i sit skøde af 23. nov. 1689 de kirker, som kronen tidligere havde solgt, heriblandt Gørlev, jfr. redegørelsen i et brev til kongen dateret 27. sept. 1735 og underskrevet af bestyrerne af boet efter Peder Benzons til Ågård (jfr. note 47).

⁵ RA. Rtk. Tiendetaksationer, hartkornsspecifikationer: 313.1. Kommissionen af 18. april 1702 (Kalundborg, Dragsholm og Sæbygård amter).

⁶ Jfr. skrivelse til kongen ang. kaldsretten til Gørlev og Bakkendrup kirker, se note 4.

⁷ RA. DaKanc. A30. 1809 Fortegnelse over kirker og disses ejere.

⁸ NM6. Fundprot. 2882 og 2920. I Møntsamlingsens specificerede fortegnelse er endvidere angivet fundstederne i kirkens forskellige afsnit; jfr. desuden Jørgen Steen Jensen: Mønter fra kirkegulvene i det gamle Holbæk amt, i ÅrbHolbæk 1977, s. 120f.

⁹ LA. Ars og Løve hrdr.s provsti. Synsprot. 1862-1932.

¹⁰ Ved embedet. Synsprot. 1926-19(79).

¹¹ Tegninger (kopier) til udvidelsen ved arkitekt Preben Thorsen og havearkitekt H. Breinholt Nielsen, 1975, findes i NM2 (korrespondancearkivet).

¹² RA. Rtk. Rev. rgsk. 1661-72. Holbæk, Kalundborg og Sæbygård amter. Kirkeergsk.

¹³ Som paralleleksempel kan nævnes syddøren i Hørby (s. 490).

¹⁴ Jfr. Hans Stiesdal: Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983. s. 22, 34.

¹⁵ Jfr. Sæby (s. 899 og note 21 med yderligere eksempler).

¹⁶ NM2. Håndskriftsaml. J. H. Larsen: Bidrag til topografisk beskrivelse 1848.

¹⁷ Den anden bjælke fra øst er genanvendt og forsynet med taphuller til to par skråstivere omkring et lodret stykke tømmer. Sporene tyder således på, at bjælken, der måler 27x24 cm i tværsnit, har tjent som fodtømmer i en klokkestol.

¹⁸ I kilderne omtales undertiden $\ddagger$ kalkkuler eller $\ddagger$ kalkbænke i våbenhuset (jfr. s. 184, 683 og 873); men de er kun sjældent påvist arkæologisk.

¹⁹ I amtet bl.a. Soderup, Kundby, Reerslev (s. 281, 628 og 964) og Finderup fra 15-1600'erne frem til Jyderup fra 1921 (s. 736). I Nordsjælland opførtes i 1700'erne adskillige korsarme, ikke mindst ved ryt-

terdistriktets kirker (DK. Frborg. s. 2829).

²⁰ NM2. Håndskriftsaml. Indb. vedr. Sjælland til Thurah og Hoffman 1755 og 1773. I—II.

²¹ LA. Ars-Løve hrdr.s provsti. 1831-61. Synsforretningsprot.

²² Sml. eksempelvis Soderup, Hørby og Finderup (s. 281, 494 og 1160).

²³ Loftet gipsedes ved hovedrestaurationen 1863-64.

²⁴ LA. Holbæk amtsprovsti. 1808-23. Synsforretn.

²⁵ Jfr. LA. Bispearkivet. 1862-79. Kirkesyn; endvidere note 9.

²⁶ Fundene, der indleveredes til Nationalmuseet i februar 1966 (D 3696-3725) omfatter foruden de andetsteds beskrevne stumper af rudeglas bl.a. keramik, kridtpiber og metal (knapper, bogspænder m.m.).

²⁷ Nørlund-Lind: Kalkmalerier, s. 15 f. (kat. nr. 27, fig. 11-12 og tvl. XXX).

²⁸ Jfr. Poul Nørlund: Stormandstyper fra Valdemarstiden, i NMArb. 1935, s. 19 f.; endvidere Stig Hornshøj-Møllers tolkningsforsøg i ÅrbHolbæk 1970, s. 5-13. Kontrasten mellem Gørlev kirkes beskedne vesttårn og stifterens »kirkemodel«, som pranger med prestigegivende tårne, er fremhævet af Ebbe Nyborg: Om romanske kirketårne i Danmark, i Kongens makt og ære, Bergen 1985 (under trykning).

²⁹ Værkstedet har endvidere udsmykket nordkapellet ved Stenlille kirke - en udmaling, som imidlertid først er fremdraget efter udgivelsen af kirkens beskrivelse i DK. (s. 457).

³⁰ Herom bemærker N. Rich. Rasmussen i et brev til konservator Rothe, dateret 25. febr. 1923: »Marias kroning lige ved at være færdig. Tronstolen kunne jeg ikke få noget ordentligt ud af. Og da den kun gjorde fortræd, lod jeg den fuldstændig forsvinde.«

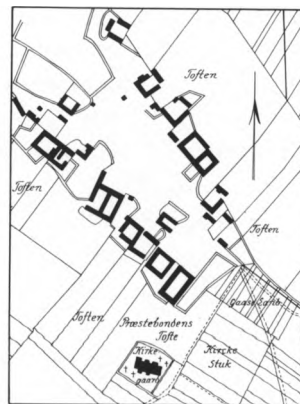

Fig. 37. Landsbyplan 1782. - *Village map.*

³¹ I de ældre malerier i Viskinge (Skippinge hrd.) er ved fremstillingen af Korsegangen benyttet et forlæg, som også omfatter de to røvere, jfr. Ulla Hastrup: Kalkmaleri i Viskinge og kunst i Westfalen, i NMArb. 1967, s. 10 f.

³² Niels M. Saxtorph: Jeg ser på kalkmalerier, 1979 (3. udg.), s. 115.

³³ Jfr. Mørkøv s. 786 f.

³⁴ I sin indb. 1755 bemærkede præsten helgenraven og angav dybden til at være 1 alen (jfr. note 20).

³⁵ LA. Bispearkivet. 1758-59. Hist. efterret. til HofmFund.

³⁶ Se Christian Waagepetersen: Dansk Sølvplet før 1900, Kalundborg og Omegns Museums skrifter nr. 3, 1975, med faksimileret katalog fra H. C. Drewsen 1861 og 1883. I begge kataloger opføres oblatæsker i gruppen kirkekar.

³⁷ Bing og Grøndahl blev grundlagt 1853.

³⁸ Jfr. note 39 og note 12.

³⁹ LA. Løve hrd.s provsti. 1647-1785. Herredsbog.

⁴⁰ Gengivet i De danske Kirker, red. Erik Horskjær, 1970, bd. 17, Sydvestjylland, s. 93 og af H. K. Kristensen: Fontehimmel og kirkevæрге, i Fra Ribe amt, Varde 1968-71, s. 59-75, især s. 71-74.

⁴¹ 1902 og 1908 omtales det liggende på loftet.

⁴² Himlen var i en årrække fra 1920'rne nedtaget og anbragt i våbenhuset, jfr. note 9.

⁴³ 1905 henstillede synet, at en halvt udvisket indskrift øverst på prædikestolen blev opfrisket, jfr. note 9.

⁴⁴ I. Starup & Søn's arkiv.

⁴⁵ Petersen & Steenstrup: Harmoniumsfortegnelse 1915.

⁴⁶ 1819 ønskedes to nye tavler til salmenumrenes antegnelse, jfr. note 24.

⁴⁷ LA. Bispearkivet. Løve hrd. 1690-1820.

⁴⁸ Kai Uldall: Gravtræ og Gravramme, i NMArb. 1931, s. 43 omtaler korset som det eneste kendte danske opretstående gravkors fra tiden mellem midaldderen og o. 1800.

⁴⁹ Første trykte omtale er Johs. Brøndum-Nielsen: Runestenen i Görlev, i ÅrbHolbæk 1923, s. 3-18. Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks runeindskrifter 1942, sp. 292-294, 593. Moltke: Runerne, s. 140f., 125.

⁵⁰ Moltke: Runerne, s. 132-135. Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks runeindskrifter, 1942, sp. 812-815. Magnus Olsen: Norges innskrifter med de yngre runer IV, 1957, s. 174-181.

⁵¹ Moltke: Runerne, s. 191-193. Første gang omtalt af Erik Moltke: Runeår, i Skalk nr. 2 1965, s. 14.

⁵² Fotografier fra udtagningen i den Moltke-Jacobsenske Samling, NM2.